

Poskus razlage razvoja stalnih naglasnih sistemov v slovanskih jezikih

Marc L. Greenberg

Univerza v Kansasu, Lawrence, ZDA;
mlg@ku.edu

V članku avtor podaja pregled dosedanjih raziskav razvoja sistemov s stalnim naglasom v slovanskih jezikih in predlaga okvir za širši vseslovanski pristop k razlagi nastanka in razvoja stalnega naglasa, pri čemer mu je izhodišče praslovanščina.

Der Beitrag gibt eine Übersicht über die bisherigen Forschungsergebnisse zur Entwicklung von festen Betonungssystemen in slawischen Sprachen. Dazu wird vorgeschlagen, die Entstehung und Entwicklung von festen Betonungen im Rahmen eines breiteren panslawischen Ansatzes mit dem Protoslawischen als Ausgangspunkt zu erklären.

Ključne besede: stalni naglas, tonemski naglas, nadsegmentne lastnosti, narečjeslovje

Schlüsselwörter: Festbetonung, tonaler Akzent, suprasegmentale Eigenschaften, Dialektologie

Pobuda za temo pričujočega članka v prvi vrsti izhaja iz potrebe po geslu o slovanskih naglasnih sistemih s stalnim naglasom za *Enciklopedijo slovanskih jezikov in jezikoslovja* (Greenberg, Grenoble in dr. 2020–). Medtem ko enciklopedijsko geslo v glavnem zahteva povzemanje dognanj, pa sem sam želel imeti tudi prostor in možnost za lastno razmišljanje o razvoju tega pojava. Pri tem je treba pripomniti, da se je tema izkazala za nepričakovano obsežno, polno nejasnosti in nasprotujočih si mnenj o njeni vzročnosti, zato se bom tu omejil le na nekatera osnovna opažanja. V prizadevanju za poglobljen uvid v proces upadanja prozodičnih nasprotij v slovanskih jezikih sem deloma črpal navdih v delu Frana Ramovša, in sicer v njegovem v slovaščini napisanem članku »Opažanja o slovaških in južnoslovanskih jezikovnih stikih« (1935). V njem avtor obravnava vprašanje, kako daleč v zahodno slovanščino segajo nekatere južnoslovanske značilnosti. Pri tem polemizira z Janom Stanislavom o tem, do kod so zahodnoslovanske značilnosti segle tudi v južnoslovanske jezike in nasprotno. Profesor Ramovš se je pri tem odločil za bolj celosten pristop, v katerega je vključil slovanska srednjeveška narečja v celoti. Pri tem analizira tudi razvoje, ki so zajeli Panonsko nižino, ki pa jih je zaradi izgube panonske slovanščine mogoče opazovati le posredno. V duhu te Ramovševe raziskave sem začrtal tudi

svoj pristop k problemu, tj. ne s stališča sodobnih knjižnih jezikov, pač pa od narečne stopnje do širše slovanske podobe.¹

Že sam obstoj sistemov s stalnim naglasom je na prvi pogled do neke mere presenetljiv, če pomislimo na zapletenost slovanskih naglasnih sistemov v njihovem indoevropskem in baltoslovanskem kontekstu, iz česar so nastale morfološko pogojene naglasne paradigme, povezane s fonološkimi nasprotji v višini, dolžini in mestu naglasa. A če upoštevamo jezikovno tipologijo, nas to ne bi smelo presenetiti. V svetovnem merilu po podatkih Joea Salmons (1992: 49–50) 70 % jezikov izkazuje stalni naglas in samo 30 % premečnega dinamičnega. Od jezikov s stalnim naglasom jih ima 23 % stalni končni naglas, približno 19 % stalni naglas na začetnem zlogu, 9 % na predzadnjem zlogu, 19 % jih ima pa neko drugo konfiguracijo, npr. naglas, vezan na tonemska ali kolikostna nasprotja na samoglasnikih. Čeprav je bilo v indoevropsčini pa tudi v mnogih hčerinskih jezikih mesto naglasa fonološko, pa so sistemi s stalnim naglasom delne množice v posameznih jezikovnih družinah: približno 16 % jih ima stalni končni naglas (npr. armenščina, romščina, iranščina); približno 8 % jih ima stalni začetni naglas (npr. latvijščina, češčina, irščina, danščina, holandsščina). Stalni naglas na predzadnjem zlogu je nekoliko redkejši (npr. poljščina) in ga je težje najti zgoščenega na širših področjih. Slovanski jeziki so skupaj z baltskimi sicer izjemni glede na zapleten podedovani sistem morfološko pogojenih naglasnih paradigem. Vseeno so se sistemi s stalnim naglasom razvili v vseh treh vejah, posebno pa v zahodni veji, kjer imajo stalni naglas knjižna poljščina, češčina, slovaščina, gornja in spodnja lužiščina ter del kašubščine. Med južnoslovanskimi jeziki predstavlja sistem s stalnim naglasom knjižna makedonščina, ki ima naglas na predpredzadnjem zlogu, ki pa je očitno tipološko preredež, da bi bil med Salmonsovimi podatki zabeležen kot posebna skupina.

Doslejšnje raziskave

V literaturi obstajajo različni pogledi na nastanek slovanskega stalnega naglasa: nekateri zanj iščejo notranje, strukturne razloge, drugi iščejo razlago v jezikovnem stiku. Za splošni pregled povzemam osnovne misli iz klasične literature za obdobje, preden je bila v celoti razumljena Stangova monografija o zakonitostih slovanske akcentologije iz 1957. Lehr-Splawiński (1923) meni, da večina

¹ Avtor se zahvaljuje dr. Siniši Habijancu (Jezikoslovni inštitut Ljudevita Štura pri Slovaški akademiji znanosti), prof. dr. Mateju Kapoviću (Univerza v Zagrebu) in prof. dr. Motokiju Nomačiju (Univerza na Hokaidu) za nasvete in preverjanje podatkov. Za morebitne napake in pomanjkljivosti v besedilu je odgovoren avtor sam.

zahodnoslovanskih govorov z izjemo obrobja (polabščina, pomeranščina) razvije stalni naglas na začetnem zlogu. Kasneje poljščina in področja, ki mejijo na poljščino, razvijejo naglas na predzadnjem zlogu. Václav Flajšhans (1924) je bil mnenja, da je češčina (podobno kot poljščina) prvotno imela naglas na predzadnjem zlogu, a je kasneje razvila naglas na začetnem zlogu, razen na obrobju (šlezjsko). L. Novák (1934) trdi, da sta madžarščina in slovaščina del evrazijskega jezikovnega področja. V zvezi s tem stališčem piše, da je palatalizacijska korelacija po odpadu polglasnikov nezdružljiva s tonemi, zato je tonemskost prevedena v kolikost. Zatem sta nezdružljiva premični naglas in kolikost, kar ima za posledico prehod v kolikostni sistem. Podobno kot Novák, tudi Travníček (1935) vidi nemški vpliv, a prevrednoti začetno stabilizacijo naglasa kot srednjeevropsko konvergenco, tj. posledico jezikovnega stika. Sledeč Flajšhansu, Havránek (1934) šteje šlezjske in jugozahodne češke govore za arhaični ostanek poljskega naglasnega tipa z naglasom na predzadnjem zlogu. Po Romportlu (1954, 1958) je naglas na predzadnjem zlogu, vključno s češčino, drugoten, posebno v daljših besedah, kar ima verjetno opraviti s stavčno intonacijo (položaj v temi ali remi), a je bil na novo pripisan besedni ravni. Avtor vidi tudi delovanje jezikovnega stika v tem, da naglasa na predzadnjem zlogu ne najdemo v govorih, ki mejijo na neslovanske jezike (nemščina, madžarščina), medtem ko se začetni naglas v takih govorih pojavlja. Topolińska (na osnovi del 1961a, 1961b) sklepa, da je področje vzdolž poljsko-češke in poljsko-slovaške meje, kjer najdemo tako naglas na predzadnjem kot na začetnem zlogu, arhaizem, izhajajoč iz »obdobja po izgubi oksitoničnega naglasa, ko (a) sta bila dva druga najpogosteje naglašena zloga (začetni in predzadnji) prozodično zaznamovana z visoko pojavnostjo dolgih samoglasnikov; in (b) ti dve težnji« še nista dosegli meje (Topolińska 2011: 217). Jakobson sledi mnenju, da stara tonemska nasprotja preidejo v kolikostna, »s čimer je povezana težnja, da se naglas posploši na prvem zlogu« (pri čemer navaja Lehr-Splawinskega iz l. 1923, brez omembe strani). V drugih delih svoje razprave iz l. 1963, še posebej v zaključku, avtor upošteva po-stangovsko razumevanje slovanske akcentologije, sicer pa ne govori kaj dosti o stalnem naglasu. Medtem ko številna dela obravnavajo razvoj v posameznih jezikih (npr. Topolińska 1961 o poljščini, Berger 1995/2008 o češčini, Habijanec 2006, 2016 o slovaščini), običajno s sklicevanjem na standardne sisteme, je bilo manj pozornosti posvečene celotni slovanski sliki. Izjema je Baermannova monografija iz leta 1999, ki obravnava postopke, ki so povzročili prehod iz kompleksnih podedovanih sistemov, nastalih iz praslovanščine, v sisteme s stalnim mestom naglasa, ki jih danes najdemo ne le v standardnih, temveč tudi v narečnih sistemih.

Pri iskanju vzrokov se Baermann (1999) osredotoča na tri primere: makedonščino, kašubščino in narečno ukrajinsščino. Obravnava zgolj notranje dejavnike,

pri čemer pušča ob strani možnost jezikovnega stika. Berger (1995: 18–19) po drugi strani z določenimi zadržki utemeljuje spremembe v zahodnoslovanskih jezikih s stikom z nemščino in madžarščino, ki sta očitna potencialna modela za začetni stalni naglas v češčini in slovaščini. Kljub temu je treba omeniti, da v vseh primerih obstaja nejasnost glede pobude za razvoj stalnega naglasa. Če jih obravnavamo v širšem, vseslovanskem kontekstu, pa lahko nekatere splošne težnje in specifični razvoji prispevajo k razjasnitvi smeri sprememb.

Premisleki za nadaljnje korake v raziskavi

V širšem kontekstu je na razvoj stalnega naglasa mogoče gledati kot na končno fazo pri prehodu naglasnih sistemov od tonemskih (*pitch-accent*), ki so bili značilni za praslovanščino v jakostne (*stress-accent*), značilne za sodobne slovanske jezike. Tu operiramo z definicijo tonemskega naglasa, kot ga definira Hyman, kjer tonemski sistemi dovoljujejo »nenaglašene« besede, kot je v japonskem tipu *heiban* (z nizkim tonom v skrajno levi mori in s postopnim dvigovanjem tona v naslednjih zlogih, npr. jap. *sagi* ‘čaplja’, *sagi-o* ‘čaplja-TOŽ.ED.’ (LH, LHH, tj. »nenaglašeno«), proti *sa[↓]gi* ‘prevara’ *sa[↓]gi-o* ‘prevara-TOŽ.ED.’ (HL), pri čemer je naglas zaznamovan le na prvem zlogu drugega leksema oz. zaznamovan je padec pri prehodu od prvega do drugega zloga). Podobno je v praslovanščini z recesivnim naglasom, ki ga zaznamuje privzeti padajoči tonem na skrajno levem zlogu v določenih oblikah podedovanega mešanega naglasnega tipa, npr. psl. *zîmq, *nâ zimq, vendar *zimý > što. *zîmu*, *nâ zîmu* TOŽ.ED., *zímē* ROD.ED. (Hyman 2006: 225–257).

V dosednji literaturi skoraj vsi avtorji opažajo, da po razpadu praslovanščine obstaja splošna težnja po opuščanju naglasa na končnem zlogu. To v zahodnoslovanskih narečjih velja za pomemben dejavnik pri oblikovanju naglasnega tipa s stalnim naglasom na predzadnjem zlogu. Kot navaja Zaliznjak (1985: 182–188), ta naglas namreč obstaja tudi v ukrajinskih in drugih zahodnih narečjih v vzhodnoslovanski veji. Umik s končnega zloga je še vedno dejaven proces v slovenskih, kajkavskih in štokavskih narečjih. Že samo ta umik po odpadu šibkih polglasnikov zelo zožuje nabor naglasnih možnosti za večino besed v slovanskem leksičnem fondu.

Drugo vprašanje, ki ga tu ne bomo mogli obdelati v celoti, je preobrazba podedovanih nadsegmentnih lastnosti v nova kolikostna in tonska nasprotja. Nekaj jezikoslovcev – med drugimi Stang (1957: 36), Kortlandt (1985: 186–187), Greenberg (2007), Olander (2009: 148), Jasanoff (2017: 70–73) – domneva, da ima v rekonstruiranih praslovenskih besedah stari akut laringalno lastnost (podobno danskemu *stød*), ki je bila v nadaljnjem razvoju izgubljena in pretvorjena

v neko drugo (npr. kolikostno) lastnost. Laringalna lastnost lahko pomaga razložiti razcepitev v razvoju odrazov naglašenege zloga v naglasni paradigmi A, tj. samostalnikov tipa *kŏrva*, ki je v slovenščini dal dolgi rastoči naglas *kráva* in kratkega padajočega v BCHS *kràva*. Moskovska šola imenuje podedovani praslovanski »stari akut« – »сокращающаяся долгота« ('dolgi samoglasnik, ki se krajša'). Dinamično sliko odrazov starega akuta je mogoče zaslediti v slovanskih izposojenkah v madžarščini, ki odraža stanje slovanskih narečij v nekdanji panonski slovanščini. Tu lahko najdemo primere tako dolžine kot kračine, kot je razvidno iz Tabele 1, ki večinoma vključuje gradivo Helimskega za slovansko-madžarski jezikovni stik (Stachowski 2009).

Tabela 1

psl.	madž.	
* <i>ǰgnędъ</i> (BCHS Z <i>jǰgnjęd, jǰgnjęd</i> in V <i>jǰgnjęd, -a²</i> ; sln. <i>jǰgned</i> in <i>jǰgned³</i>)	<i>jegęnye</i> 'populus nigra'	KRATKI
* <i>mǎt'ęxa</i>	<i>mostoha</i> 'mačeha' (neregularna samoglasnika)	
* <i>kǎmenъ</i>	<i>Kamon</i> (toponim)	
* <i>męđbnica</i>	<i>medęnce</i> 'umivalnik'	
* <i>lopǎta</i>	<i>lapát</i> 'lopata'	DOLGI
* <i>brǎtrъ</i>	<i>barátom</i> 'prijatelj'	
* <i>besęda</i>	<i>beszéd</i> 'govor'	
* <i>obędъ</i>	<i>ebéd</i> 'kosilo'	
* <i>sęszędъ</i>	<i>szomszéd</i> 'sosed'	

Tu velja tudi pripomniti, da se v madžarščini posredno odraža prvotno slovansko mesto naglasa s tem, da naglašeni zlog v izposojeni slovanski besedi praviloma določa samoglasniško sozvočje glede na nasprotje prednji : zadnji v madžarščini (Helimski 2009), npr. psl. **obędъ* (ukr. *obíd*) → *ebéd* 'kosilo'. Takšna slika nam pokaže narečno razlikovanje, ki se nadaljuje v slovanskih narečjih tistega prebivalstva, ki se ni asimiliralo. Iz njega so se oblikovale jezikovne skupnosti, ki so postale nosilke današnjih čeških, slovaških, slovenskih, hrvaških, srbskih (in siceršnjih štokavskih) narečij. V Tabeli 2 vidimo, da imata razlikovalna odraza

² *RJA*, IV, 1892–1987, str. 411–412, pri dotični iztočnici.; *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, II, Ž–K, 1967, str. 553, pri dotični iztočnici.

³ Snoj, Marko, *Slovenski etimološki slovar*³, <https://fran.si/193/marko-snoj-slovenski-etimološki-slovar/4287068/jagned> (dostop 16. 4. 2021)

ustreznike tudi v današnjih češko-slovaških in zahodnih južnoslovanskih govori. Stari akut je dal dolžino v češčini, kar ustreza dolgemu rastočemu naglasu v slovenščini, medtem ko se kratki padajoči naglas v BCHS ujema s kračino v slovaških ustreznih.

Tabela 2

praIE * <i>k'elh₂uah₂</i> , * <i>k'ólh₂mah₂</i> , * <i>g^hríh₃uah₂</i>	'krava', 'slama', 'griva'
ČEŠKO: <i>kráva, sláma, hříva</i> (' = dolgi samoglasnik pri stalnem naglasu na prvem zlogu)	SLOVAŠKO: <i>krava, slama, hriva</i> (kratki samoglasnik v osnovi pri stalnem naglasu na prvem zlogu)
SLOVENSKO: <i>kráva, sláma, gríva</i> (' = dolgi samoglasnik, rastoči tonem)	BCHS: <i>kráva, slàma, gríva</i> (" = kratki samoglasnik, padajoči tonem)

Kot sem že pisal v prejšnjih razpravah (npr. Greenberg 2007), ima lahko ta razcepitev refleksov lahko izvor v fonetičnih ustreznih glotalnega zapornika in laringalizaciji. V literaturi iz eksperimentalne fonetike se glotalni zaporniki povezujejo z visokim tonemom in krajšanjem zloga. Laringalizacija, ki se lahko razvije iz glotalnih zapornikov, pomeni širitev hitre glotalne vibracije na celotni samoglasniški ali resonančni segment. Povezuje se z nižanjem tonema in daljšanjem zloga.

Mogoče je tudi, da obstaja vzporedna razlaga za začetni padajoči naglas (cirkumfleks) v praslovanščini. V »nenaglašenih« oblikah z naglasno paradigmo C pojavitev padajočega tonema morda odraža umik podedovanih laringalov skrajno levo. To bi bil lahko razlog za padajoči potek slovanskega cirkumfleksa pa tudi za dejstvo, da ima med slovanskimi jeziki najdosledneje stalni naglas na začetnem zlogu češčina, ki je posplošila začetni glotalni zapornik v vseh besednih oblikah, vključno s predponami in predložnimi zvezami, kjer je na začetku samoglasnik, npr. *obyčejný* ['ʔobíʔejni:] 'običajni- IM.ED.M.', *o hlavu* ['ʔoflavu] 'ob glavo'. Obstajajo še druge možne razlage za pojav glotalizacije na začetnem zlogu, med katerimi se redno omenja prisotnost tonemskega naglasa, ki sicer v češčini ni več prisoten, je pa bil v prvotnem sistemu (gl. npr. Dilley in Shattuck-Hufnagel 1996).

V slovaškem knjižnem jeziku kot tudi v slovaških narečjih začetnega glotalnega zapornika praviloma ni, prim. č. *pět oken* ['pɛt_ʔoken] : slk. *pät' okien* ['pæj_ okien] 'pet oken' (Bartek 1944: 97–98), čeprav se tudi pojavlja neobvezno (Tomajková 1986: 276). Obenem je slika z naglaševanjem v slovaščini drugačna. Za osrednja slovaška narečja je npr. značilna prosta variacija med naglaševanjem na začetnem in predzadnjem zlogu, vendar sta ti dve naglasni paradigmi potem nespremenljivi: govorniki naglašujejo ali začetni ali predzadnji zlog, in nobenega

drugega zloga (podrobneje gl. npr. Petřík 1937–38; Habovštiak 1965: 88–90). Na to omahovanje se je gledalo kot na sovpadanje češkega in poljskega sistema s stalnim naglasom (Habijanec 2016). V vzhodnih slovaških narečjih se stalni naglas ni docela realiziral; obstajajo namreč sledi premičnega naglasa, čeprav omejenega na zadnja dva besedna zloga (Schallert 2011).

Podoben pojav – *české zpívání*, kot je bil opisan za slovaščino, pa je bil opažen tudi v jugozahodnih čeških narečjih v okolici Plzna in Čeških Budjejevic. V bohemistični dialektološki literaturi se to obravnava kot notranji češki pojav. V članku Holub in Greenberg 2013 je predlagana možnost, da bi omenjeno stanje lahko odražalo posplošenje rastočega naglasa na predzadnjem zlogu kot fonetični ostanek akutiranega naglasa – rastočega tonema novega ali starega akuta ali obeh. Pri tem je upoštevana možnost povezave med pojavom v jugozahodnih čeških govorih in tistim v osrednjih slovaških. Še več: kolikšna je možnost, da ima osrednja slovaška inovacija več opraviti z južno slovanščino kot s poljščino? V luči južnoslovanskih značilnosti, pogosto imenovanih »jugoslavizmi«, ki jih navaja Ramovš v prej omenjeni razpravi, je ta možnost gotovo več kot samo naključna.

Če povzamemo doslej povedano: Predlagani model za nastanek stalnega naglasa v zahodni slovanščini predpostavlja, da obstajajo doslej neupoštevane možnosti za oblikovanje stalnega naglasa. Ta hipoteza ne negira doslejšnjih spoznanj v zvezi z nastankom sistemov s stalnim naglasom, ampak gradi na njih in dodaja fonetično verjetne razlage izvora različnih profilov s stalnim naglasom. Obenem tudi predlaga več povezav med zahodno in južno slovanščino na področju prozodije, kot se je domnevalo doslej.

Kar zadeva strukturno podstat tega modela, imamo dober razlog, da gledamo na zahodnoslovansko in južnoslovansko področje kot na dvojce poti, ki vodita v različne smeri, a imata podobne razvojne težnje. Med češko-slovaškimi in slovensko-kajkavskimi govori je klasična sistemska komplementarnost. Slovensko-kajkavski govori so se zaradi številnih naglasnih sprememb skozi čas osredotočili na tonski potek v naglašenem zlogu in izgubili kolikostna nasprotja v nenaglašeni zlogih; v češčini in slovaščini je poudarek na kolikosti, medtem ko naglas in tonemskost nista več fonološka. Geografsko zmanjšanje prozodičnih nasprotij je mogoče izraziti matematično, kot je bilo v več delih ponazorjeno za zahodna južnoslovanska narečja (npr. Ivić 1961 in 1961–62 za BCHS; Greenberg 1989 za slovenščino). Tako se dá tonemsko različico slovenskega knjižnega jezika izraziti kot $2Z + 1$ (Z =zlog), kar pomeni, da ima lahko vsaka nenaslonska beseda enega od dveh tipov naglasa na kateremkoli, a le na enem zlogu, razlikuje pa se po dolgem rastočem ali padajočem tonu ($2Z$ pomeni, da sta v nenaslonski besedi možni dve nasprotji za vsak besedni zlog oz. dva pomnoženo s številom zlogov); dodatna možnost je kratki (padajoči) naglas na zadnjem ali edinem zlogu

nenaslonske besede (kar predstavlja +1). Podobno lahko netonemsko varianto knjižnega jezika (kot tudi netonemske narečne sisteme, npr. moravško v vzhodni gorenjščini) izrazimo kot $Z + 1$. Narečja, ki so izvedla umik z zadnjega zloga, imajo ali $2Z - 1$ (kjer se faktor 2 nanaša na tonemsko ali kolikostno nasprotje) ali pa samo Z , kot npr. govor Komna na jugozahodu, ki je izgubil tako tonemska kot kolikostna nasprotja (podrobneje gl. Greenberg 1989). Z diahronega stališča te analize ponazarjajo prehod od podedovanega praslovanskega sistema s tonemskim naglaševanjem v narečne sisteme, ki s postopnim zmanjševanjem prozodičnih nasprotij preidejo na kolikostno naglaševanje. Standardni sistemi BCHS odražajo novoštokavski naglasni umik, ki omejuje tonemska nasprotja na začetni zlog večzložnih besed, v katerih končni zlog ne more biti naglašen, kolikostno nasprotje pa je možno tudi na nenaglašanih zlogih. Zaradi tega je njihova formula bolj zapletena: $3(2Z) - 4$ (Ivić 1961: 301, 305).

Medtem ko so področja BCHS z razvojno inovacijo – novoštokavskim naglasnim umikom – do neke mere na novo vzpostavila kombinacijske možnosti praslovanskega prozodičnega sistema, pa je na obrobju tega območja precej manj nasprotij. Tako se najdejo narečni sistemi brez tonemskih nasprotij ali kolikostnih nasprotij, ki bi sovpadala z naglasom (omejenim na enega na besedo), v delu govorov v južni Črni gori, na Kosovu, v romunskem Banatu, posameznih govorih v Istri, nekaterih čakavskih govorih, pa tudi v vzhodni Sloveniji ter nekaterih makedonskih in zahodnih bolgarskih govorih. Ti imajo manjše število prozodičnih možnosti, tj. $2Z$ ali dve možnosti za vsako naglašeno besedo (Ivić 1961–62: 85). Nadaljnji korak je izguba kolikostnih nasprotij, kar se najde v torlaških govorih – na prehodu med srbskimi in makedonskimi govori, ki predstavljajo najbolj južni slovanski sistem s stalnim naglasom.

Natančen opis naglasnih sprememb v torlaških (južnosrbskih) govorih, ki prehajajo v zahodnomakedonske, nam daje slutiti, kako se je v njih razvil stalni naglas. Po razčlembi R. Alexander (1975) obstajajo tri torlaške izoglose, ki se nagibajo v smeri stalnega naglasa: (1) umik naglasa z zadnjega na predzadnji zlog; po analogiji tudi s predzadnjega na predpredzadnji zlog (večinoma fonetično na jugozahodu, slovnično pogojeno v osrednjih in vzhodnih govorih); (2) premik naglasa na zadnji ali končniški zlog; (3) premik naglasa z začetnega na zadnji zlog osnove. Naglas na predzadnjem zlogu osnove je mogoče najti na celotnem torlaškem področju, kar je tudi vzorec, ki obstaja v arhaičnih obrobnih jugozahodnih makedonskih govorih v Albaniji in Grčiji (Alexander 1975).

Kar zadeva makedonsko govorno področje, kot piše Friedman, in kar je razvidno na karti makedonskih narečij, ki je na voljo v prostem dostopu na Wikipediji,⁴ »[v]sa narečja v zahodnem delu težijo k stalnemu naglasu – na

⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/File:Macedonian_Slavic_dialects.png

predpredzadnjem zlogu v republiki Makedoniji, predzadnjem v Grčiji in Albaniji. Zahodno področje ima različne ne-stalne naglasne sisteme» (Friedman 2001: 301)

V vzhodnih južnoslovanskih govorih večina sistemov izkazuje fonološke težnje v interakciji z oblikoslovnim prestrukturiranjem teh jezikov. Kot je razvidno iz knjižnih makedonskih primerov, so zaradi prerazporeditve v oblikoslovju nastale nove možnosti, da se nenaglašeni členi pojavljajo desno od naglasa: primeri postpozitivnih členov (npr. določni člen, dodani zaimek za označevanje sklona) podaljšujejo naglašene besede (kar je značilnost balkanskega jezikovnega področja), kot je razvidno iz primerov (1) in (2) pri Baermanu in Billingsu 1997.

- | | | | | |
|-----|----------------------|------------|--------------|------------------|
| (1) | PRva-ta | RAbotna | NEdela | |
| | prvi-DOL. | delovni | teden | |
| | 'prvi delovni teden' | | | |
| | | | | |
| (2) | doneSI | mi | ja | KNiGa-ta |
| | prinesi-2ED. | mi-DAT.ED. | jo-TOŽ.ED.Ž. | knjiga-Ž.ED.DOL. |
| | 'prinesi mi knjigo' | | | |

Makedonski stalni naglas je teže razložiti izključno z občutljivostjo na tonem ali kolikost, ker te možnosti izginjajo ali so že izgubljene v narečjih, ki nanj mejijo. Obenem so se zmanjšale možnosti paradigmatičnih nasprotij, posebno v samostalniškem sistemu brez razlikovanja sklonov. Zato se zdi, da je stalni naglas na predzadnjem zlogu v makedonščini rezultat medsebojnega delovanja fonoloških in oblikoslovnih dejavnikov.

Zaključek

V prispevku je podan le kratek pregled raziskav sistemov s stalnim naglasom in izpostavljena so pretekla spoznanja. Na teh spoznanjih gradim svoje predloge za nadaljnji razmislek, predlagam pa tudi nekaj novih rešitev. Pri tem sem skušal vključiti tipološke primerjave in pregled možnih fonetičnih mehanizmov kot dejavnike, ki so potiskali slovanski akcentski sistem od podedovanega praslovanskega do različnih sistemov s stalnim naglasom. Pri predlaganih rešitvah so mi bile izhodišče sistemske spremembe inherentnih lastnosti v slovanskem prozodijskem sistemu na besedni ravni, ne da bi na začetku iskal zunanje vzroke v jezikovnem stiku. To ne izključuje možnosti, da je jezikovni stik igral določeno vlogo, a v skladu z načeli primerjalne metode je treba izčrpati možnosti notranje razlage, preden posežemo po zunanjih vzrokih.

Predlogi, ki jih ponuja članek, so povzeti v naslednjih točkah:

1. Splošno opažanje je, da je imel praslovanski sistem pravi tonemski naglas, podoben sodobni japonščini, tj. vseboval je besedne oblike, ki jih je treba

- analizirati kot breznaglasne. Ko so slovanska narečja prešla od tonemskega k jakostnemu naglasu, je to pripravilo podlago za razvoj sistemov s stalnim naglasom, kar ni redek izid med svetovnimi jeziki.
2. Dve splošni težnji sta dali pospešek razvoju sistemov s stalnim naglasom v slovanskih jezikih: (a) možnost posplošitve privzetega začetnega naglasa (»nenaglašene« oblike) v praslovanščini; (b) težnja po odpravljanju/umikanju končnega naglasa.
 3. Nekatere težnje, ki so se posplošile ob pojavitvi sistemov s stalnim naglasom, je mogoče zaslediti v povezavi med vzhodno- in južnoslovanskimi narečji, vključno z dokazi iz nekdanje panonske slovanščine. V njih lahko zasledimo sledi intonacijskih vzorcev in kolikostnih razmerij, ki povezujejo pračeško-slovaško narečje s prajužnoslovanskim, npr. različne odraze »starega akuta« (ki so po našem mnenju posledica glotalnosti) pa tudi možnost začetnega glotalnega zapornika kot ostanka prozodične podobe »nenaglašanih« praslovanskih besednih oblik. To lastnost zasledimo v češkem začetnem glotalnem zaporniku (č. *ráz*), v pojavu *české zpívání* v jugozahodnih čeških govorih, ki je podoben tako stalnemu naglasu na predzadnjem zlogu v poljščini in slovaščini (kjer prosto variira s stalnim naglasom na začetnem zlogu) kot tudi vzorcem z rastočim naglasom v slovenščini.
 4. Zahodni del južnoslovanskega področja (slovenščina, BCHS) teži k inovativnim sistemom s tonemskimi razlikami, ki skupaj s kolikostnimi nasprotji lahko poveča funkcijsko razločevalnost nadsegmentnih lastnosti. Obstaja pa tudi nasprotna težnja v smeri zmanjšanja te razločevalnosti z odpravljanjem kolikostnih nasprotij v nenaglašanih zlogih (slovenščina, kajkavščina, obrobni štokavski govori) in naglasnim umikom.
 5. Medsebojno delovanje splošnih zahodnojužnoslovanskih fonoloških teženj, omenjenih v točki 4, in prestrukturiranje oblikoslovnih značilnosti v balkanski slovanščini je rezultat razvoja nagnilo v korist vzorcem s posplošenim stalnim naglasom, katerega primer je makedonščina s sistemi s stalnim naglasom na predzadnjem in predpredzadnjem zlogu. Tudi v sosednjih srbskih (torlaških) govorih je mogoče zaslediti razvoj v smeri stalnega naglasa, tj. zmanjševanje nabora naglasnih mest.

Literatura

Ronelle ALEXANDER, 1975: *Torlak Accentuation*. München: Otto Sagner.

Henrich BARTEK, 1944: *Správna výslovnost' slovenská*. Bratislava, Turčianský Sv. Martin: Ján Horáček.

Matthew BAERMAN, 1999: *The Evolution of Fixed Stress in Slavic*. München: Lincom Europa.

Matthew BAERMAN in Loren BILLINGS, 1997: Macedonian clitics and the trisyllabic stress window. *Papers from the Second Conference on Formal Approaches to South Slavic Linguistics; Sofia September 1997* (= *University of Trondheim Working Papers in Linguistics* 31). Ur. Mila Dimitrova-Vulchanova in dr. Dragvoll, Norveška: NTNU Linguistics Department. 13–32.

Tilman BERGER, 1995: Überlegungen zur Geschichte des festen Akzents im Westslavischen. *Linguistische Beiträge zur Slawistik aus Deutschland und Österreich. II. JungslawistInnen-Treffen Leipzig 1993* (= *Wiener Slawistischer Almanach, Sonderband* 37): 29–49. Ur. Uwe Hunghanns. Prenatis v Tilman Berger. 2008: *Studien zur historischen Grammatik des Tschechische* (= *Travaux linguistiques de Brno* 2). München: Lincom Europa. 7–20.

Laura DILLEY in Stefanie SHATTUCK-HUFFNAGEL, 1996: Glottalization of Word-Initial Vowels as a Function of Prosodic Structure, *Journal of Phonetics* 24, 423–444.

Václav FLAJŠHANS, 1924: *Náš jazyk mateřský: Dějiny jazyka českého a vývoj spisovné slovenštiny*. Praga: Česká grafická unie.

Victor A. FRIEDMAN, 2001: Macedonian. *The Slavonic Languages*. Ur. Bernard Comrie in Greville G. Corbett. London in New York: Routledge. 249–305.

Marc L. GREENBERG, 1987: Prozodične možnosti v slovenskem knjižnem jeziku in slovenskih narečjih, *Slavistična revija* 35/2, 171–186.

– –, 2007: Phonetic Evidence for the Development of the ‘Acute’ Tone in Slavic. *Tones and Theories: Proceedings from the International Workshop on Balto-Slavic Accentuation*. Ur. Mate Kapović in Ranko Matasović. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. 95–108.

Marc L. GREENBERG in Lenore A. GRENOBLE (ur.), 2020–: *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*. Leiden, Brill Publishers. <https://doi.org/10.1163/2589-6229-ESLO-all>.

Siniša HABIJANEC, 2016: *Razvoj slovačkoga akcentuacijskoga sustava kao model akcentuacijskoga razvoja zapadnoslavenskih jezika*. Neobjavljena doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

– –, 2016: The Slovak Language as a Source for the Reconstruction of the Proto-Slavic Accentual System, *Baltistica* LI/2, 341–353.

Anton HABOVŠTIAK, 1965: *Oravské nárečia*. Bratislava: Vzdavateľstvo Slovenskej akadémie vied.

Bohuslav HAVRÁNEK, 1934: Nářečí česká, *Československá vlastivěda* 3, *Jazyk*: 84–218.

Eugene HELIMSKI, 1992: Slavic/Latin/German Stress and Hungarian Vowel Harmony. *Finnisch-ugrische Sprachen zwischen dem germanischen und dem slavischen Sprachraum*. Ur. László Honti, et al. Amsterdam, Atlanta: Rodopi. 45–54.

Zbyněk HOLUB in Marc L. GREENBERG, 2013: A Circum-Pannonian Word-Prosodic Parallel: Paroxytonic Accent in the South-West Bohemian Dialect, *Jezikoslovni zapiski* 19/2, 11–26.

Larry M. HYMAN, 2006: Between Stress and Tone, *Phonology* 23/2, 225–257.

Pavle IVIĆ, 1961: The Functional Yield of Prosodic Features in the Patterns of Serbo-Croatian Dialects, *Word* 17/3, 293–308.

– –, 1961–62: Broj prozodijskih mogućnosti u reči kao karakteristika fonoloških sistema slovenskih jezika, *Južnoslovenski filolog* 25, 75–113.

Roman JAKOBSON, 1963: Opyt fonologičeskogo podhoda k istoričeskim voprosam slavjanskoj akcentologii. Pozdnij period slavjanskoj jazykovoj praistorii. *American Contributions to the Fifth International Congress of Slavists*, Sofia, September 1963 (Linguistic Contributions, 1). Haag: Mouton. 153–178.

Jay H. JASANOFF, 2017: *The Prehistory of the Balto-Slavic Accent* (= *Brill's Studies in Indo-European Languages & Linguistics* 17). Leiden, Boston: Brill.

Frederik KORTLANDT, 1985: Proto-Indo-European Glottalic Stops: The Comparative Evidence, *Folia Linguistica Historica* VI/2, 183–201.

Tadeusz LEHR-SPLAWIŃSKI, 1923: De la stabilisation de l'accent dans les language slaves de l'ouest, *Revue des études slaves* 3, 259–450.

Eudovit NOVÁK, 1934: Slovenčina a maďarčina v prvých storočiach ich dejín v strednej Europe. *Miedzynarodowy zjazd slawistow, Sekcja I, księga referatów*. Varšava. 85–88.

Thomas OLANDER, 2009: *Balto-Slavic Accentual Mobility* (= *Trends in Linguistics. Studies and Monographs* 199). Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

Stanislav PETŘÍK, 1937–38: Spôsoby stredoslovenského zdôrazňovania prízvukom. *Slovenská reč* VI/1–2/3, 25–29; 72–80.

Fran RAMOVŠ, 1929: O premiku akcenta v tipih zvězdä, ženä in mæglä v slovenskem jeziku, *Lud slowiański* 1a, 48–61. Tudi v: Jože TOPORIŠIČ (ur.), 1997: *Zbrano delo. Razprave in članki*. Knj. 2. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

– –, 1935: Poznámka k slovenským a juhoslovanským jazykovým stykom. *Riša veľkomoravská. Sbornik vedeckých prác*. Praga, Bratislava: L. Mazáč. 441–452.

Milan ROMPORTL, 1954: K otázce ustálení západoslovanského přízvuku, *Studie a práce lingvistické* I, 73–80.

– –, 1958: Zur Akzentstabilisierung in den westslawischen Sprachen, *Zeitschrift für Slawistik*, 8–25.

Joe SALMONS, 1992: *Accentual Change & Language Contact: Comparative Survey and a Case Study of Early Northern Europe*. London: Routledge.

Joseph SCHALLERT, 2011: Sotak prosody reconsidered (part one). *Dialektologie a geolingvistika v současné střední Evropě*. Ur. Zbyněk Holub, Roman Sukač. Frýdek-Místek: Kleinwächter, Slezská univerzita v Opavě. 192–209.

Marek STACHOWSKI, 2009: Eugen Helimski Materialien zur Erforschung der ältesten slawisch-ungarischen Sprachkontakte, *Studia Etymologica Cracoviensia* 14, 35–107.

Christian S. STANG, 1957: *Slavonic Accentuation*. Oslo: I kommisjon hos H. Aschehoug (W. Nygaard).

Ján STANISLAV, 1935: Dnešný stav otázky československých prvkov v staroslovienských pamiatkach. *Riša Vel'komoravská*. Praga: L. Mazáč. 491–532.

Elena TOMAJKOVÁ, 1986: Problematika razu ako výslovnostného javu (So zreteľom na nárečie v obci Hlboké), *Slovenská reč* 5, 273–281.

Zuzanna TOPOLIŃSKA, 1961a: *Z historii akcentu polskiego od wieku XVI do dziš*. Wrocław, Warszawa, Krakov: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo PAN.

– – (= Zuzana TOPOLINJSKA), 1961b: Za slovenskiot sloboden i nepodvižen akcent, *Makedonski jazik* XI–XII, 1–2: 73–79.

– –, 2011: Main Conclusions of my Prosodic Research. *From Present to Past and Back. Papers on Baltic and Slavic Accentology*. Ur. Roman Sukač. Frankfurt: Peter Lang. 217–219.

František TRÁVNÍČEK, 1935: *Historická mluvnice československá. Úvod, hláskosloví a tvarosloví*. Praga: Melantrich.

Andrej Anatoljevič ZALIZNJAK, 1985: *Ot praslavjanskoj akcentuacii k ruskoj*. Moskva: Nauka.

Zusammenfassung

BETRACHTUNGEN ZUR ENTWICKLUNG DES FESTEN BETONUNGSSYSTEMS IN SLAWISCHEN SPRACHEN – EIN ERKLÄRUNGSVERSUCH

Der Beitrag gibt einen kurzen Überblick über die bestehenden Forschungsarbeiten zu Systemen mit fester Akzentuierung und hebt die bisherigen Ergebnisse hervor. Auf deren Grundlage werden Anregungen für weitere Untersuchungen gegeben und einige neue Lösungen vorgeschlagen. Dazu gehören typologische Vergleiche und Überprüfung möglicher phonetischer Mechanismen, die das slawische Akzentsystem vom ererbten Protoslawischen zu den verschiedenen Systemen mit festen Akzenten geführt haben. Den Ausgangspunkt für vorgeschlagene Lösungen stellen systemische Veränderungen inhärenter Eigenschaften des slawischen prosodischen Systems auf der Wortebene dar, ohne zunächst nach äußeren Ursachen im Sprachkontakt zu suchen. Damit wird nicht ausgeschlossen, dass der Sprachkontakt eine Rolle gespielt hat, aber nach den Grundsätzen der vergleichenden Methode müssen interne Erklärungsmöglichkeiten ausgeschöpft werden, bevor man auf externe Ursachen zurückgreift.

1. Allgemein lässt sich sagen, dass das Protoslawische ein echtes Tonhöhenakzentsystem kannte, ähnlich dem modernen Japanisch, d. h. es enthielt Wortformen, die als akzentfrei zu analysieren sind. Als slawische Dialekte vom Tonhöhenakzent-Typ zum Betonungsakzent-Typ übergingen, waren die Voraussetzungen für die Entwicklung der festen Betonungssysteme gegeben, was in den Sprachen der Welt nicht ungewöhnlich ist.
2. Zwei allgemeine Tendenzen beschleunigten die Entwicklung fester Betonungssysteme im Slawischen: (a) die Möglichkeit einer Verallgemeinerung der standardmäßigen Anfangsbetonung („unbetonte“ Formen) im Protoslawischen und (b) die Tendenz, die Endbetonung zu entfernen/zurückzuziehen.
3. Einige Tendenzen, die bei der Entstehung fester Betonungssysteme verallgemeinert wurden, lassen sich in den Verbindungen zwischen west- und südslawischen Dialekten erkennen, einschließlich der Belege aus dem ehemaligen pannonischen Slawisch. Dazu gehören Spuren von Intonationen und Mengenverhältnissen, die das Protoslawische mit dem Protowestslawischen verbinden, wie z. B. unterschiedliche Reflexe des „alten Akutes“ (die unserer Ansicht nach auf ein glottales Merkmal zurückzuführen sind) sowie die Möglichkeit eines initialen Glottisschlags als Relikt der prosodischen Form der

„unbetonten“ proto-slawischen Wortformen. Dieses Merkmal findet sich im tschechischen initialen Glottisschlag (Tschech. *ráz*), im sog. *české zpívání*, der in den südwestböhmisches Dialekten vorkommt und sowohl mit der vorletzten festen Betonung im Polnischen und Slowakischen (wo es in freier Variation mit der initialen festen Betonung vorkommt) als auch mit aufsteigenden Tonhöhenmustern im Slowenischen verwandt ist.

4. Obwohl es im Westsüdslawischen (Slowenisch, BKMS) die Tendenz zu innovativen Systemen mit ausgeprägter Tonhöhe gibt, die zusammen mit Quantitätskontrasten die funktionale Belastung suprasegmentaler Merkmale erhöhen können, beobachtet man ebenso eine gegenläufige Tendenz zur Verringerung der funktionalen Belastung durch die Eliminierung von Quantitätskontrasten außerhalb der Betonung (Slowenisch, Kajkavisch und periphere Dialekte des Štokavischen) und den Rückzug der Betonung nach links.
5. Das Zusammenspiel der in (4) erwähnten allgemeinen phonologischen Tendenzen im Westsüdslawischen mit der für das Balkanslawische charakteristischen morphologischen Umstrukturierung der Morphologie hat das Ergebnis zugunsten von Mustern allgemeiner fester Betonung gewichtet, wofür das Mazedonische mit seinen Systemen fester vorletzter und vorvorletzter Betonung ein Beispiel ist. Auch in den benachbarten serbischen (Torlak-)Dialekten ist die Tendenz zur festen Betonung erkennbar und zeigt sich in Verringerung von Akzentstellen.